

ЎРТА АСР МИСР ХОТИН-ҚИЗЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ ҲАЁТИ

АРИПОВА ЗУҲРА

тарих фанлари доктори (DSc), доцент, ЎХИА

Crossref doi: <https://doi.org/10.37547/ot/vol-01issue-02-11>

Аннотация. Ушбу мақолада Мисрда мамлуклар ҳукмронлиги даврида (1250-1517) аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, уларнинг мамлук султонларига таъсири ва мамлуклар давлатининг вужудга келишига ўзига хос сабаб бўлиши – Миср маликаси Шаджара ад-дур ҳақидаги маълумотлар тадқиқ этилган.

Маълумки, 1250 йилда Султон Тураниоҳнинг ўлиmidан сўнг, Мисрнинг эътиборли кишилари тахтга Шаджарат ад-дурни лозим кўрадидлар. У 80 кун давомида Мисрни бошқарган. Ислоҳ давлатларида “ҳукмдор аёл киши бўлиши мумкин эмас” – деган қараш бор. Сарой мулозимлари унинг ҳукмронлигига қарши бои кўтара бошлаганигини сезгач, у бои кўмондон Ойбекка турмушга чиқади. Му’из ад-дин Ойбек ат-Туркманий 1250 йилда тахтга ўтиргач, энди бевосита мамлуклар бошқаруви даври бошланган. Аёллар мамлук султонлари қасрида улугланган ва уларни “хотин” деб аташган. Аёллар эркаклар каби суфий тариқатларга эргашганлар. Султон Хушқадамнинг хотини Хунд Шакарбой бадавия тариқатининг ҳомийси сифатида танилган. Уша давр ёзувчилари ўз асарларида аёлларни васф этишган. Аёллар асосан бозорда харид қилиши, тўй маросимларида қатнашиши учунгина кўчага чиқишган.

Мақолада Мисрда мамлуклар ҳукмронлиги даврида аёлларнинг жамият ҳаётида тутган ўрни, диний ҳақ-ҳужуқлари, уларнинг эркаклар билан тенг ҳужуқли экани таҳлил қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: Миср, мамлук, султон, баҳрий, буржий, тарих, аёл, қиз.

Аннотация. Эта статья содержит информацию о роли женщин в общественной жизни во время правления мамлюков в Египте (1250-1517), их влияния на мамлюкских султанов и царицу Египта Шаджара ад-дур, которая и способствовала созданию государства мамлюков. Статья основана на трудах ряда средневековых арабских историков. Известно, что в исламских странах существует мнение, что женщина не может править государством. После смерти султана Тураншаха в 1250 году видные люди Египта увидели необходимость в возведении Шаджарат-ад-дур на престол. Она правила Египтом в течение 80 дней. Когда она поняла, что придворные начинают бунтовать против её правления, она вышла замуж за главнокомандующего Ойбека. И когда в том же 1250 году на трон взошел Муад ад-Дин Ойбек ат-Туркмани, начался период прямого правления мамлюков. Во дворцах мамлюкских султанов женщины прославляли и называли «хотун». Женщины в тот период были последователями суфийских сект наравне с мужчинами. Хунд Шакарбой, жена султана Хушқадама, известна как покровитель секты бадавия. Писатели того периода описывали женщин в своих произведениях. Женщины проводили свое время в основном за стенами своих жилищ и выходили за пределы дома в основном за покупками на рынок и на свадьбы.

Опорные слова и выражения: Египет, мамлюк, султан, бахриты, бурджиты история, женщина, девушка.

Abstract. This article contains information on the role of women in public life during the reign of the Mamluks in Egypt (1250-1517), their influence on the Mamluk sultans, and Queen of Egypt Shajaratu-d-dur, which contributed to the creation of the Mamluk state. The article is based on the works of many medieval Arab historians. It is known that in Islamic countries there is an opinion that a woman cannot rule the state. After the death of Sultan Turanshah in 1250, prominent people of Egypt saw the need for the ascension of Shajaratu-d-dur to the throne. She ruled Egypt for 80 days. When she realized that the courtiers were beginning to rebel against her rule, she married commander-in-chief Oybek. And when Muad ad-Din Oybek al-Turkmani ascended the throne, the period of direct rule of the Mamluks began. In the palaces of the Mamluk sultans, women were glorified and called “hotun”. Women at that time were followers of Sufi sects along with men. Hund Shakarboy, the wife of the Sultan of Hushkadama, was known as the patron of the Badavia sect. Writers of that period described women in their works. Women spent their time mainly in their homes and went outside mainly for shopping at the market and for weddings.

Keywords and expressions: Egypt, mamluk, sultan, fringes, Burjits, history, woman, girl.

Ҳар бир миллатнинг ўзига хос маънавиятини шакллантириш ва юксалтиришда, шубҳасиз, оиланинг, оилада эса аёлниги ўрни ва таъсири беқиёсдир. Чунки инсоннинг энг соф ва покиза туйғулари, илк ҳаётгий тушунча ва тасаввурлари, биринчи галда, оила даврасида, она тарбияси билан шаклланади. Миср ижтимоий, сиёсий тарихида аёлларнинг жамиятдаги ўрни, уларнинг оилага бўлган муносабати, ижтимоий ҳаётдаги ролини ўрганиш муҳим омиллардан биридир. Лекин баъзи маълумотларга кўра, ўзга юртларда ҳукмронлик қилган хоразмлик деб, эътироф этиладиган аёллардан бири Шажара ад-Дур бўлиб, келиб чиқиши тўғрисида тахминлар кўп, Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси Туркон-хотун саройида тарбия олганлиги, мўғуллар истеълоси даврида оиласи билан қочганда йўлларда дарбадарликда қолиб кетиб, чўрига айланганлиги тўғрисида араб тарихчиларининг тахмини бор¹. Ўрта аср тарихчиси ал-Мақризий томонидан Шажара ад-Дурнинг туркийлардан бўлганини, у Султон Солиҳ Айюб томонидан сотиб олинган ва Султон унга уйланиб, озод қилмагунча паст мавқеда бўлгани ҳақида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, у келиб чиқиши жиҳатидан мамлукларга яқин ва Мисрдаги “Мамлук султонларининг биринчи вакили”, - деб билган². Шоир, адабиётшунос Маҳкам Маҳмуд шу даврни ўрганган турк олимаси Баҳрия Учқоннинг Шажара ад-Дурнинг келиб чиқиши тўғрисидаги маълумотларни қуйидагича келтиради: Малика Шажарнинг келиб чиқиши араблардан эмасди. У Абдуллоҳ деган туркийлардан бўлган кишининг қизи бўлиб, чамаси, қирғин жангларда отаси ўлгач, чўри сифатида бадавлат хонадонларга сотилган. Ўрта аср одатларига кўра, энг гўзал чўрилар султонларга, амирларга ва ҳатто халифаларга совға қилинган. Малика Шажар қудратли давлат раҳбари – малика ал-муслимийн даражасига етганида ҳам халифага чўрилик пайтларини унутмай, олтин, кумуш тангаларга ўзининг исми ёнига “*ал - Мустасимийа*”, деган сўзни қўшиб зарб эттирган, бу билан у халифа ал-Мустасимнинг чўриси эканлигини тан олган³. 1250 йилда Султон Туроншоҳнинг ўлими Мисрга хавф солиб турган Людовик IX ва мўғулларнинг таҳдиди вақтига тўғри келди. Бу эса, ўз навбатида, ушбу таҳдидларга қарши туришни талаб қилар эди. Шунда Ал-Мансур минтақасида 1249-1250 йилларда француз қироли Людовик IX кўшинларини енгилда баҳрий мамлук қисмлари кучли эканликларини намоён қилдилар. Шундай қийинчилик даврида Мисрнинг эътиборли кишилари тахтга Шажара ад-Дурни лозим кўрадилар. Шажара ад-Дурни Аббосий халифа Муста‘сим биллоҳ Бағдоддан Қоҳирага Нажм ад-дин Айюбийга совға сифатида юборган эди. Айюбий тахтга ўтиргач, Шажара ад-Дурнинг ҳам мартабаси ошди, уни Айюб кулликдан озод қилиб, ораларида фарзанд туғилгач, Малик Солиҳ унга расман уйланди ва шу сабабли, Шажара ад-Дур малика мақомини олди. Фарзандларига Халил деб исм қўйдилар. Малика ҳаттоки, жанг майдонларида ҳам доимо эридан айрилмасди. Фарзанди Халил сабабли уни “*ал-маликат исматуд-дийн Шажар ад-дур*” (малика дур дарахти), “*би малика-т- ил-муслимин волида т-ил-малик Халил*” (мусулмонларнинг маликаси, подшоҳ Халилнинг онаси), –деб атардилар.

Шажара ад-Дур салтанатида дуч келган биринчи муаммо бу – Димьятни эгаллаб олган салибчилар муаммоси эди. Шажара ад-Дур марҳум султон Солиҳ Нажм ад-Дин Айюбнинг Бейбарс, Оқтой, Ойбек, Қутуз каби туркий лашкарбошилари ва амирлари ёрдамида салбчиларга қарши шиддатли курашиб, улар устидан ғалаба қозонган. Шундай қилиб, Султона Шажар ад-Дур дуч келган хавф таъсиридан халос бўлишга муваффақ бўлди. Бирок буларнинг барчаси Шажара ад-Дурни ўша даврдаги сарой аъёнлари уни қўллаб-қувватлаши учун етарли эмас эди, янги Султонани, биринчи навбатда, аёл киши эканлиги боис ҳам,

¹ Hodjaeva R. Mamluklar davri arab adabiyoti (XIII-XV asrlar). –Toshkent: “Hilol Mediya”, 2013.– B. 113-114

² Taqiy ad-Din al-Maqriziy. As-Suluk fi ma’rifa davla al-muluk . Bayrut: Dar al-kutub al-ilmiya. 1997. – B. 361. (Bundan keyin: al-Maqriziy. As-Suluk fi ma’rifa davla al-muluk.)

³ Mahkam Mahmud. Malika Shajar qismati. <https://ziyouz.uz/matbuot/mustaqillik-matbuoti/mahkam-mahmudov-sharqning-hukmdor-ayollari-1991>

мусулмонлар ўзларига аёл ҳукмронлик қилишини хоҳламаганлар. Афтидан, Шажара ад-Дур бу ҳолатни ҳис етиб, у сарой аъёнларига яқинлашишга ҳаракат қилиб, уларга мартабалар ва совға-саломлар берган, шу билан бирга, улар ишончи ва унга нисбатан меҳрини қозониш мақсадида солиқларни камайтирган ва, умуман олганда, яхши сиёсатни ўрнатган⁴. Унинг исми мусулмонлар маликаси ва содиқларнинг бош қўмондони Султон ал-Мансур Халилнинг онаси сифатида, танга устига “Ал-Мустасимийа Солиҳийя” шаклида ёзилган. Эҳтимол, Шажара ад-Дур ўзи асли келиб чиқиши жория бўлганига, айюбийлар наслидан келиб чиқмаганлигини ҳис қилган бўлиши мумкин. Шунинг учун у ҳукм чиқаришга қонуний жиҳатдан ҳақ-ҳуқуқи йўқ эди. Шажара ад-Дур, бир томондан, “Умм Халил Ал-Солиҳийя” деган номни оқлашга интиланган бўлса, бошқа томондан турмуш ўртоғи Айюбийлар сулоласи шаънини ҳимоя қилишга ҳаракат қилган⁵. Шажара ад-Дурнинг номи Бағдоддаги халифа номидан кейин Миср масжидларида хутба вақтида зикр этилган, олтин тангаларга зарб қилинган. Бу тангалардан биттаси Лондондаги Британия музейида сақланиб келмоқда⁶. У 80 кун давомида Мисрни бошқарган. Бу сана бўйича ҳам тафовутлар бор. Баъзи манбаларда 3 ой деб ҳам ёзилган. Унинг бош маслаҳатчиси амир Ойбек эди. Маълумки, ислом давлатларида “ҳукмдор аёл киши бўлиши мумкин эмас” деган қараш бор. Мусулмон умматининг раҳнамоси бўлган Бағдоддаги Аббосий халифа ал-Мутаъсим аёл кишининг давлатни бошқаришига фатво бермайди ва жиддий норозилигини билдиргач, у бош қўмондон Ойбекка турмушга чиқишга мажбур бўлади. Му’из ад-дин Ойбек ат-Туркманий 1250 йилда тахтга ўтиргач, энди бевосита мамлуклар бошқаруви даври бошланган.

Унинг тимсоли ҳозир ҳам ўзига тадқиқотчилар, санъаткорлар эътиборини жалб этмоқда, унинг исми билан кўчалар аталган, у тўғрисида китоблар ёзилмоқда, кинофильмлар, телеспектакллар яратилмоқда, романлар битилган, шу жумладан, машҳур ёзувчи Жиржи Зайдоннинг “Шажара ад-Дур” романи ҳамда Муҳаммад Арйоннинг худди шу ном билан ёзган романлари мавжуд⁷. Ойбек ат-Туркманий 1257 йилгача Миср тахтида султон Ойбек ал-Муъизз номи билан ҳукмдорлик қилган. Аммо қатъиятли Шажара ад-Дур ҳамон давлат ишларига аралашаргани боис, ҳукм учун курашда иккалови ҳам фожеали ҳалок бўлганлар.

Мамлук султонлари даврида мисрлик аёллар нафақат қўлларига хина кўйишган, балки тирноқларини қизил бўёқ билан бўяшган, бу ҳолат баъзи хорижий саёҳатчиларнинг эътиборини тортган. Бундай кўриниш кўплаб аёллар танасининг турли қисмлари билан безатилган татуировкадан фарқ қилган⁸. Бу даврда агар аёллар кўчага чиқишни хоҳлашса, энг чиройли кийимларини кийиб, ўзида бор барча безакларни тақиб, хушбўй хидли атирлардан сепиб кейин чиққанлар⁹. Бу тақинчоқлар орасида янтардан ишланган “анбария” деб аталадиган заргарлик буюми ҳам бўлган¹⁰. Шунингдек, қимматбаҳо балдоқ (ҳалқа)лардан ҳам фойдаланганлар¹¹. Икки қўлларига жавоҳирлар билан безатилган

⁴ Ibn Iyas Muhammad ibn Ahmad. Kitab tarix Misr al-mashhur bi bada'i-z-zuhur fi viqa'i-d-duhur. Al-Qahira: kutub al-hay'a al-misriya. 1982. – B. 89 (Bundan keyin: Ibn Iyas. Kitab tarix Misr al-mashhur bi bada'i-z-zuhur fi viqa'i-d-duhur.)

⁵ ‘Abd al-Fattah Ashur. Al-‘Asr al-mamalik fi Misr va-sh-Sham. Al-Qahira. Dar an-nahda-l-arabiya. 1965. – B. 13.

⁶ Ahmad Muxtor Al-‘Ibodiy. Qiyom davlat al-mamolik al-uvla fi Misr va-sh-Shom.–Iskandariya: Al-muassasa shabbob al-jomi’a, 1982. – B.119

⁷ Hodjaeva R. Mamluklar davri arab adabiyoti (XIII-XV asrlar). –Toshkent: “Hilol Mediya”, 2013.– B. 114 Abu Abd al-lah bin al-Hoj al-Molikiy. Al-Madhal ila tanmiya al-A’mol bitahsiyn an-niyat bat-tanbih ala ba’d al-bad’I bal-a’void. J.2. Al-Qahira. Maktaba dor at-turas. 2007. – B.167

⁸ Abu Abd al-lah bin al-Hoj al-Molikiy. Al-Madhal ila tanmiya al-A’mol bitahsiyn an-niyat bat-tanbih ala ba’d al-bad’I bal-a’void. J.2. Al-Qahira. Maktaba dor at-turas. 2007. – B.167

⁹ al-Maqriziy. As-Suluk fi ma’rifa davla al-muluk. J.2. – B.536

¹⁰ Taqiy ad-Din al-Maqriziy. Kitob al-mavo’iz va al-i’tibor bi-zikr al-xutat va al-osor. J.3. –Buloq: Kaston Viit, 2002 – B.166

¹¹ al-Maqriziy. As-Suluk fi ma’rifa davla al-muluk. J.2. – B.536

билакузук таққан¹². Ва бошида олтин ва марваридлар билан безатилган “асаиб” деб аталувчи тақинчоқ бўлган. Бу тақинчоқ отларнинг терисидан ишланган бўлиб, тасмага ўхшаш фақат чиройли безак берилган эди¹³. Мамлук султонлари даврида жамиятдаги аёлларнинг мавқеига келсак, мамлуклар тоифасида бўладими ёки бошқа одамларми, аёлларга жуда ҳурмат кўрсатилган. Мамлуклар аёлларга ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиб, “خوند” – “хунд” ва “خاتون” – “хотун” каби номлар билан атганлар. *Хунда* номи султонларнинг хотинларига хос бўлган, лекин баъзи жойларда катта табақа аёлларга нисбатан ҳам қўлланилган. *Хотун* сўзига келсак, у, дастлаб, малика, амира деган маънони англатади, кейинчалик эса умуман, аёл, ёки хоним маъносида ҳам ишлатилган. Ўзбек тилида “хотин” сўзи аёл¹⁴ маъносида қўлланилади. Улар, шунингдек, султонларнинг қизлари, хотинлари ва опа-сингилларига ёзган ёзишмаларидан уларга турли хил ҳурмат, эҳтиром изҳорлари берилган¹⁵. Мамлук султонлари аёлларга пул ва мол-мулк беришга ваъда бермай, ҳаттоки “агар биз ҳар бир аёлнинг хоҳиш-истаклари, кийимлари, улар хоҳлаганидек уйлар билан таъминлашимиз керак бўлганида эди, уларнинг истакларини рўйхатини ўзини ёзиш учун бир нечта жилдли китоб ёзишимиз керак бўлар эди”, – деб айтганлар. Ўрта аср тарихчиси аз-Зоҳирий фикрини давом эттириб, “Биз “хунд” лардан бири вафот этганида, унинг бойлиги ҳисоблаб қўрилганида атиги олти юз минг динор бор эди”, – деб ёзади¹⁶. Бу билан аз-Зоҳирий мамлук султонлари аёлларига катта миқдорда маблағ бермаганлигини тасдиқлайди. Султон ан-Носир Муҳаммаднинг қизи эса, Амир Таранинг хотини бўлгач, ундан жуда катта бойлик мерос қолган. Ушбу бойликлар қирқ минг дирҳам ёки ўша вақтдаги икки минг Миср динорига тенг эди¹⁷. Баъзи султонлар ўз ҳарамдаги аёлларни, одатда, Гизада ва бошқа жойларда бўладиган тадбир, маросимларга олиб боришган. Бунда султон ҳарамдаги аёллар отлар устига қўйилган махсус бўялган ипак матолар билан ўралган фойтунларда борганлар¹⁸. Уларнинг отларини амирлар бошқариб, улардан кейин кўплаб амирлар, мамлуклар, ходимлар ушбу аёлларни кузатиб юрганлар.

Агар султоннинг хотини ёки онаси Ҳаж сафарига борадиган бўлса, султон бу маросим учун жиддий тайёргарлик кўриб, уларни олиб юришга мўлжалланган махсус замбарак тайёрлаттирган. Уларни кузатиб бориш учун Султон карвон ҳозирлатиб, уларга ҳамроҳлик қилишни энг сара амирларга буюрган¹⁹. Ҳаж маросимларини бажариб, Мисрга қайтган онаси ёки хотинини султон уни Қоҳира ташқарисида кутиб олишга чиққан, сўнг бу амални бажарган онаси ёки хотини учун буюк байрам сифатида нишонлашга буюрган²⁰. Шунингдек, амирлар уларга қимматбаҳо совғалар ва ҳашаматли буюмлар ҳадя этишган²¹. Агар султон ҳарамдаги хотинларидан бири касаллиги ҳақида хабар топса, ўша заҳоти унинг ҳолидан хабар олгани борган. Агар Султон хотинининг касаллигини даволаш учун шифокор “ҳаво алмаштириши” зарур эканлигини тавсия қилса, шунда у Булоққа бориб, Нил

¹² al-Maqriziy. *As-Suluk fi ma'rifa davla al-muluk*. J.2. – B.528

¹³ Ibn Tag'riberdi Abu al-Mahosin. *Kitob an-nujum az-zohira fi muluk Misr va-l-Qohira*. J.9 – Lubnon: dor al – kutub al-ilmiya, 1992 – B.176 (Bundan keyin: Ibn Tag'riberdi. *Kitob an-nujum az-zohira fi muluk Misr va-l-Qohira*.)

¹⁴ O'zbek tilining izohli lug'ati : 5 jildli : 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. // A.Madvaliev tahriri ostida. – Toshkent: “O'zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008. – B.415

¹⁵ Shahob ad-Din al-Qalqashandiy. *Subh al-a'sha fi sinaot al-insho*. – Qohira: Dor al-Kutub. J.7. 1914-1919. – B.166

¹⁶ Xalil ibn Shahin az-Zohiriy. *Zubdat kashf al-mamolik va bayon at-turuq va-l-masolik*. – Qohira: Dor al-arab li-l-bustoniyy, 1988. – B.121

¹⁷ al-Maqriziy. *As-Suluk fi ma'rifa davla al-muluk*. J.2.– B.777

¹⁸ Ibn Tag'riberdi. *Kitob an-nujum az-zohira fi muluk Misr va-l-Qohira*. J.6– B.256-257

¹⁹ Taqiy ad-Din al-Maqriziy. *Kitob al-mavo'iz va al-i'tibor bi-zikr al-xutat va al-osor*. J.4. –Buloq: Kaston Viit, 2002 – B. 250

²⁰ al-Maqriziy. *As-Suluk fi ma'rifa davla al-muluk*. J.2. – B.235

²¹ Ibn Iyas . *Kitab tarix Misr al-mashhur bi bada'i-z-zuhur fi viqa'i-d-duhur*. J.2. – B. 50-51

дарёси жозибасидан баҳра олишига рухсат берган²². Даволаниб, шифо топгач, Султон катта байрамни нишонлар, бу тадбирга аёлни табриклаш учун давлатнинг ҳурматли вакиллари, сарой аъёнлари, шу жумладан амирлар, қозилар ташриф буюришган. Унинг дарвозаси олдида ноғора ва табил чалувчилар тўпланганлар. Кейин Хунд олов, шам ва чироқлар билан ўралган ажойиб манзара куршовида ҳамда орқасида амирларнинг хотинлари ва канизаклар билан қалъадаги уйига қайтган²³. Аммо агар Султон ёки амирларнинг хотинларидан бири вафот этса, барча амирлар марҳуманинг руҳи учун Куръон тиловати қилганлар. Султон ёки амир кўпинча марҳума хотинининг руҳига бағишлаб, камбағал ночорларга хайр-эҳсон ва маблағларни тарқатар эди²⁴. Агар Султон хотинларидан бири ҳомиладор бўлса, у бутун эътиборини шу туғилажак бола ўғил бўлишига, тахт вориси бўлиб, унинг ишларини давом этиради, деган умидда ўша аёлга қаратарди. Агар у хоҳлаган нияти амалга ошса, у ҳолда янги туғилган чақалоққа бағишлаб катта байрам ўтказилар эди. Онасини эса, улуғлаб, Байт Заркаш доирасига ўтказиб, унга ҳурмат кўрсатганлар. Бу тадбир етти кеча-кундуз ўтказилиб, аёлга мукофот сифатида минглаб динорлар берилган²⁵. Бу аёлларга бўлган ҳурмат фақат султонлар ва улар амирларининг аёллари билан чегараланмаган. Миср султонлари даврида Миср халқининг аёлларга бўлган ҳурмати баланд бўлгани тўғрисида далиллар мавжуд.

Бунинг энг яхши исботини одамлар ўзларининг аёллари ва қизларига – “ست الخلق” – “Ситту ал-хулқ” – “олти хулқ, олти борлиқ”, “ست الحكام وست الناس” – “Ситту ҳуккам ва ситту ан-нос” – “олти ҳукмдор ва олти одам”, “ست القضاة وست الكل” – “Ситту ал-қадот ва ситту ал-кулл” – “қозиларнинг олтитаси ва ҳамма нарсанинг олтитаси” каби мағрурлик, мақтов, улуғлаш каби кўплаб номлар берилишида кўриш мумкин²⁶. Агар аёллардан бири йўлга чиқса, агар унинг эри қодир бўлса, у эшак ва унга ҳамроҳлик қилиши учун хизматкор олиб келган. Бу вақтда ёзилган асарларда аёлларнинг камчиликлари ҳақида кўп айтилмаган, аксинча, кўпчилик манбаларда уларни мақташган. Масалан, Ўрта аср тарихчиси ас-Саховий замонасининг аёлларидан бирини “етақчилик, ишонч ва маҳоратга эга” деб тавсифлаб, “ўлимидан кейин ўзини гўзал машҳадда кўради”, – деган²⁷. Шунга қарамай, мамлук султонлари даврида аёл кишининг Миср жамиятидаги ўрнини тасвирлашда, у эркакнинг шериги ва ҳаётда унинг ўнг қўли, жамиятдаги муносиб мавқега эга эди, деб айтиш мумкин.

Мамлук султонлари даврида жамоатчилик томонидан топилган камчиликлардан бири баъзи қозилар томонидан иш кўриб чиқилганда “агар эркак ва унинг рафиқаси орасида бўлаётган муаммо кўтарилган бўлса, аёл ғалаба қозонган”. Хижрий 792 йилда Амир Минташ ва Султон Зоҳир Барқуқ ўртасидаги ғалаён пайтида Амир Минташ султоннинг сингилларини ҳибсга олишга буйруқ берган. Сингиллари ва уларни жорияларини қўлга олиб, Қоҳира кўчаларида судрашган, бу манзарани кўриб турган гувоҳлар: “...аёлларни йиғиси бутун шаҳарни тутиб кетганди”, – деб тасвирлаганлар²⁸. Бундан тушунамизки, мамлуклар даврида Миср жамиятида аёллар қобилятли бўлишига қарамай, ҳозирги замон даражасидаги гендер тенглигига етиб бормаган. Бунинг асосий сабаби, аёлларга замонавий нуқтаи назардан ёндашувда. Ўрта асрларда Аллоҳ аёлни фақат завқ ва эксплуатация учун

²² O'sha asar. B. 49

²³ Ibn Tag'riberdi Abu al-Mahosin. Muntaxabot min havodis ad-duhur fi mada al-ayyom va ash-shuhur / al-Muhaqqiq Muhammad Kamol ad-Din Izzu ad-Din. – Qohira: Olam al-Kutub, 1990. – B.226.

²⁴ al-Maqriziy. As-Suluk fi ma'rifa davla al-muluk. J.2.– B.165- 171

²⁵ Ibn Tag'riberdi. Kitob an-nujum az-zohira fi muluk Misr va-l-Qohira. J.6– B.119

²⁶ Abu Abd al-lah bin al-Hoj al-Molikiy. Al-Madhal ila tanmiya al-A'mol bitahsiyn an-niyat bat-tanbih ala ba'd al-bad'I bal-a'void. J.2. Al-Qahira. Maktaba dor at-turas. 2007. – B.237

²⁷ Muhammad ibn Abd ar-Rahmon as-Saxoviy. Ad-duval lomi' fi ay'yon al-qarn at-tasi'. J.12.– Bayrut: Dor al-Jayl, 1992. – B.4. (Bundan keyin: as-Saxoviy. Ad-duval lomi' fi ay'yon al-qarn at-tasi'.)

²⁸ Ibn Tag'riberdi. Kitob an-nujum az-zohira fi muluk Misr va-l-Qohira. J.5. – B.492; as-Saxoviy. Ad-duval lomi' fi ay'yon al-qarn at-tasi'. J.12. – B.4

яратган, деган тушунча бўлган. Бу фикр ўша вақт одамлари катта пул эвазига бемалол аёлларни сотиб олишида яққол намоён бўлади. Султон ан-Носир Муҳаммад тўртта аёлга уйланган, ҳарамида эса 1200 та жорияси бўлганини кўриш мумкин²⁹. Амирлар, умуман олганда, ҳар бир киши ўз маблағига қараб, жорияларни сотиб олишда мамлук султонларига тақлид қилганлар. Ўрта асрларда икки хил рангдаги жориялар бўлган: оқ ва қора. Султон ас-Солих ‘Имод ад-дин Исмо‘ил оқ танли жориялардан кўра, қора танли жорияларни сотиб олишни афзал кўрган³⁰. Жориянинг нархи ва уй ишларидаги кадр-қиммати унинг гўзал, меҳрибон, овозининг мулойимлиги, соғломлиги каби фазилатларга боғлиқ бўлган³¹. Ушбу даврда Қоҳира кул бозорларида “чорва моллари сотилгани каби қуллар ва жориялар сотилувчи бозор ҳам бўлган. Ҳар бир чорва бозорида бўлгани каби, кул бозорларида ҳам даллол бўлиб, у ҳам чиройли юз ёки ёқимли овозли жорияларни намойиш этган. Султонлар бу даллоллардан олган пулининг ярим миқдори ёки воситачиликка тенг солиқ ундирганлар ва бу солиқ ҳижрий 715 йилда Носир Муҳаммад ибн Қаловун бекор қилингунига қадар сақланиб қолди”³². Кўпинча, бир хонадон хўжайини ўз жориясига уйланган. Қозилар аввал жорияни никоҳ шартномаси тузишдан олдин озод қилиниши кераклигини таъкидлаганлар. Озод қилгачгина, никоҳ ўқилишига рухсат берилган³³. Кўпгина жорияларнинг исмлари замонавий манбаларда тез-тез учрайди, чунки улар султонлар ва амирларнинг саройларида муҳим роль ўйнаган.

Султонлар жорияларнинг баъзиларига уйланишгач, худди Султон Хушқадам ва Султон Ашраф Барсбай ҳукмронлиги даврида содир бўлгани каби жориялар “خوند الكبرى” – “Хунд ал-кубра” – “буюк хотин” мақомига эга бўлганлар³⁴. Яна шундай ҳодисалардан бирига тўхталсак. Хаванд Тўғой, ал-Хаванд ал-Кубра номи билан ҳам танилган аёл Султон ан-Носир Муҳаммаднинг канизаги эди. Кейинчалик у севимли хотинига айланди. Ўз гўзаллиги билан танилган Тўғой катта кучга эга бўлдики, ўрта аср тарихчиси ал-Мақризийнинг айтишича, Султон учун ерни ўлгани каби, баъзи қози ва амирлар унинг олдида ҳам ерни ўпишар эди. Тўғой Султон Носир Муҳаммадга ўғил туғиб бергани учун, Унга “Умм Анук” исмини беришган. Тўғой 749 йилда вафот этди ва ўзидан катта бойлик қолдирди.

Баъзи ўрта аср тарихчилари “Ўша даврда, биз бир одам унга хизмат қилиши учун жория сотиб олганини эшитганмиз, ўша канизак ўзи борган хонадон хонимидан нафратланиб, унга ҳасад қилиб, ўша соҳибани ўз хўжайинига ёмон кўрсатиб, ўлдиртирган ҳолат ҳам бўлган”, – деб ёзганлар³⁵.

Мамлук султонлари даврида Мисрда жамият ҳаётидаги аёлларнинг улушига келсак, бу, шубҳасиз, диққатни жалб қиладиган катта нисбатдир. Бунинг сабаби, ўша даврда аёлларга ҳос бўлган ижтимоий тўсиқларга қарамай, улар жамоат ҳаётига катта ҳисса қўшганлар. Ўрта аср тарихчиси Абд ар-Раҳмон ас-Саховий ўзининг “Ад-дуваъ-ломиъ фи аён ал-қарн ат-тасиъ”(IX асрнинг машҳур кишилари ҳақида ёрқин нур) китобида аёлларнинг мингдан ортиқ неъматларини тилга олган³⁶. Султон Инол сингари баъзи султон ва ҳукмдорлар ўз

²⁹ Ibn Tag'riberdi. Kitob an-nujum az-zohira fi muluk Misr va-l-Qohira. J.9. – B.210

³⁰ al-Maqriziy. As-Suluk fi ma'rifa davla al-muluk. J.2. – B.733, Ibn Iyas. Kitab tarix Misr al-mashhur bi bada'i-z-zuhur fi viqa'i-d-duhur. J.2. – B.134

³¹ Ibn Tag'riberdi. Kitob an-nujum az-zohira fi muluk Misr va-l-Qohira. J.5 – B.492

³² O'sha asar. J.9 – B.45

³³ Ibn Hajar al-'Asqaloniyy. 'Anba' al-g'umr bi 'anba' al-'umr. J.7. Al-majlis al-A'la li-sh-shuun al-islamiya, 1998. – B.496

³⁴ Ibn Tag'riberdi. Kitob an-nujum az-zohira fi muluk Misr va-l-Qohira. J.7.– B.738

³⁵ al-Maqriziy. As-Suluk fi ma'rifa davla al-muluk. J.2.– B.872, Ibn Iyas. Kitab tarix Misr al-mashhur bi bada'i-z-zuhur fi viqa'i-d-duhur. J.2. – B.134

³⁶ as-Saxoviy. Ad-duval lomi' fi ay'yon al-qarn at-tasi'. J.12. – B.12

хотинларининг “чиройли” сўзлари таъсири остига тушиб қолган ҳолатлар ҳам бўлган³⁷. Ибн Тағрибердининг сўзларига қараганда, Султон Инолнинг рафиқаси Хунд Зайнаб Султонга ширин сўзлар билан “Султоннинг ҳар бир совға ва пора олишини Сизнинг саҳий хиссангиз”, – деб таърифлаган³⁸. Шунингдек, Ибн Ийёс бундай бошқарувни “мамлакат ишларини якка ҳолда бошқариш” лозим деб атаган³⁹. Бундай тавсифлар баъзи мамлук аёлларига ўхшаш ҳолатдир. Масалан, Султон Ал-Ашраф Зайн ад-дин Ша‘боннинг онаси, Султон Ал-Ашраф Сайф ад-дин ибн Барсбойнинг рафиқаси ҳокимият ишларига аралашар эди⁴⁰.

Султон ва амирларнинг аёллари давлат ишларига аралашгани ва давлат сиёсатини бошқаришда иштирок этгани ҳақида кўплаб далиллар мавжуд. Ушбу мисоллардан биринчиси, ўрта аср тарихчилари “хулқи қийин, кучли, айёр аёл” деб таърифлаган Шажара ад-дурдир⁴¹. Миср тарихидаги энг оғир даврларида мамлакатни мўғуллар ва салибчилардан кутқариб, ўз ишларини бошқаришда аёл бўлишига қарамай мардонатор хукмронлик қилган, шунингдек, султон ўрнини эгаллаб ва саксон кунни ўтказди, бу даврда у жуда хушмуомалалиги ва бой ақл-идрокли эканини намоян этди.

Худди шундай воқеа 676/1277 йилда мамлуклар султони Ас -Са‘ид Баракатхон ва унинг амирлари ўртасида тортишув бўлганида, Султон онасини амирлар билан музокарага юборган. Улар аёл кишига бўлган барча ҳурматларини кўрсатишиб, унинг таклифларини кўриб чиқишиб, ушбу музокаранинг натижалари тўғрисида хабардор қилиш учун Султон Ас -Са‘ид Баракатхон ёнига қайтиб келишади⁴².

Ал-Мақризий 737/1337 йилда баъзи волийлар савдогарларни молларини мусодара қилиши ва уларга қилинган ишларни эслатиб ўтади. Амирларнинг кўпчилиги савдогарни авф этиш учун чиқишади, лекин Султон улардан ҳеч бирини эшитмайди, шунда Султон ан-Носир Муҳаммаднинг хотини Ситту Ҳадақ савдогарга қилинган адолатсизликка қарши тургач, унинг фикрини эшитиб, кўриб, дарҳол, аёлининг хоҳишини бажаради⁴³. Ибн Ҳажар Султон ан-Носир Муҳаммаднинг хотини малика Тўғой ҳақида гапириб, ўша аёл сабаб, буғдойдан олинган солиқ тури бекор қилинган⁴⁴. Бу каби воқеалар мамлук хукмронлиги даврида бир неча бор такрорланган. Бунда султонларнинг аёллари ўзлари ва амирлар ўртасида келиб чиққан низоларни бартараф этиш учун музокаралар ўтказганлар. Ўша давр аҳли аёлларнинг кучи ва таъсирини англаб етгач, ўзларини эҳтиёжларини амалга оширишда уларга воситачилик қила бошладилар. Агар савдогар давлатнинг масъул шахсларига даъво қила олмаса, йўлини қидириб, султоннинг ҳарамига шикоятини юбориб, унинг дарров эҳтиёжлари қондирилди⁴⁵. Ас-Саховий Балқийний илми тўғрисида гапириб, ўзининг мавқеига рафиқаси Хунд ал-Узма сабаб эришганини ёзган⁴⁶.

Мамлуклар даврида мамлук қони бузилмаслиги учун маҳаллий аҳоли қизларига эмас, фақатгина туркий жорияларга уйланишга руҳсат берилган. Кейинчалик, черкес хукмронлари даврида бу чекловлар ҳам аста-секин ўз кучини йўқотган.

Аёлларнинг жамият ҳаётидаги ўрни айрим давлат ишларига аралашиб билан чекланиб қолмай, улар илмий ва диний ҳаётда ҳам фаол иштирок этдилар. Тарихда кўплаб аёллар

³⁷ O'sha asar. J.12.– B.54-55

³⁸ Ibn Tag'riberdi. Kitob an-nujum az-zohira fi muluk Misr va-l-Qohira.J.7– B.465

³⁹ Ibn Iyas. Kitab tarix Misr al-mashhur bi bada'i-z-zuhur fi viqa'i-d-duhur. J.2.– B.189

⁴⁰ al-Maqriziy. As-Suluk fi ma'rifa davla al-muluk. J.4. – B.479.

⁴¹ Ibn Iyas. Kitab tarix Misr al-mashhur bi bada'i-z-zuhur fi viqa'i-d-duhur. J.1.– B.91

⁴² Ibn Tag'riberdin. Kitob an-nujum az-zohira fi muluk Misr va-l-Qohira.J.7– B.266-267

⁴³ al-Maqriziy. As-Suluk fi ma'rifa davla al-muluk. J.2. – B.412

⁴⁴ Ibn Hajar al-'Asqaloniyy. 'Anba' al-g'umr bi 'anba' al-'umr. J.7. Al-majlis al-A'la li-sh-shuun al-islamiya, 1998. – B.101

⁴⁵ Ibn Tag'riberdi. Kitob an-nujum az-zohira fi muluk Misr va-l-Qohira.J.7 –B.166

⁴⁶ as-Saxoviy. Ad-duval lomi' fi ay'yon al-qarn at-tasi'. J.12.– B.25

машғул бўлган соҳалар ҳақида маълумотлар келтирилган. Мамлук султонлари даврида улар нахв ва сарф бўйича илм олиб, шеър ёзганлар⁴⁷. Аёллар ўша даврдаги фақиҳлардан, муҳаддис, уламолардан кўп илмларни ўрганганлар⁴⁸, лекин фикҳ, ҳадисшунослик билан шуғулланганлари ҳақида маълумотлар кам.

Кўпинча аёллар сув бўйлари, денгиз қирғоқлари, Нил дарёси бўйларига ва бошқа ўйин-кулги, ҳар хил томошага мўлжалланган жойларга борардилар, бу ерларга аёллар борса, ҳаё пардаси кўтарилишини инобатга олиб, қози ва дин пешволари аёлларни бундай жойларга бормасликка чақирардилар⁴⁹. Шунинг учун баъзи султонлар аёлларни кўчаларга олиб чиқишга ёки қабрларга, хиёбонларга боришига тўсқинлик қилишга ҳаракат қилардилар. Аммо бу тақиқ фақат бирмунча вақтга чўзилди, шундан сўнг вазият олдинги ҳолатга қайтган⁵⁰. Бу 741/ 1438 йилда содир бўлганидек, Миср ва Қоҳирада барча аёлларга уйларида чикмаслиги, бирон-бир аёл кўча ёки бозор майдонидан ўтмаслиги ҳақида муурожаат қилинган. Агар кимда-ким чикса, ўлдириш билан таҳдид ҳам қилинган. Аксарият аёллар, қизлар, қари хотинлар кўчага чиқишдан ўзларини тийган. Кимда-ким кўчага чиққан бўлса, кўринган аёлларни калтаклашган. Кўрқитиш орқали бу масалани ҳал қилишмоқчи бўлганлар. Бу ҳодисадан кейин бирон-бир йўлда биронта аёл ҳам кўринмаган. Кўплаб бевалар ва ёлланма меҳнат билан шуғулланувчи аёллар сони камайиб кетган. Бу иқтисодий зарар келтириб, кўплаб маҳсулотлар, жумладан, аёллар кийим-кечаклари ва атторлик савдоси узилиб қолган⁵¹. Мамлуклар жамиятида ёки ўрта асрлардаги бошқа ислом жамиятларида, аёллар чекланган касблар турлари бўйича фаолият юритганлар. Аёллар кўпроқ аёллар ҳаётига бевосита боғлиқ хизматлар билан шуғулланганлар. Улар тўлғоқ тутган ҳомиладор аёлларга доялик қилганлар, аёлларнинг сочларини чиройли турмак қилишга хизмат қилувчи аёллар сартарошлари ҳам бўлган. Агар аёл киши вафот этса, унга ғассолалар (ювувчилар) майитни ювиб, кафанлаб беришган. Аёллар ҳаммомлари, касалхоналарда хизматчи вазифаларини келтириб ўтиш мумкин. Шунингдек, турмушга чиқаётган қизларни безашда кўмак берувчи гўзаллик ходималари ҳам бўлган. Бу касблар ичида доялар ва сартарош аёллар катта миқдорда маош олишган. Кийим-кечак билан савдо қилувчи аёллар тўқимачилик саноатининг ривожланишида ҳам ҳал қилувчи роль ўйнаган бўлиб, уларнинг миқдорлари ўша пайтда, асосан, бой оилалар бўлганлар.

Маҳоратни талаб қилмайдиган касблар ҳам бўлиб, улардан энагалар янги туғилган чақалоқларни кўкрак сути билан боқиш, уни парваришlash хизматини бажарган. Бу вазифани кўпроқ жориялар бажаришган. Шунингдек, аёллар маҳорат талаб қиладиган бир неча касблар бўйича эркаклар билан рақобатлашган. Қизларга таълим беришда эркаклар билан бир қаторда, аёл муаллималар ҳам бўлган. Эркак ва аёл безакчиларга келсак, улар турли хил хизматларни тақдим этган. Аёллар учун флеботомия (қон кетишига асосланган даволаниш) ва ҳижома (ортиқча қонни олиб ташлаш) кабиларни, шунингдек, тишларни тозалаш ва оқартириш каби хизмат турларини ҳам аёллар бажарганлар.

Муҳаммад Саҳри Баршавийнинг ёзганидек, Мамлук султонлигидаги энг машҳур мамлук аёлларидан бири Шажара ад-Дурнинг меъморилик ва санъатга бўлган қизиқиши Қоҳирада бадий ижоднинг буюклиги ва меъморий ютуқлардан гувоҳлик берадиган иккита мақбара қурилишида намоён бўлади. Улардан биринчиси Ас-Солиҳ Нажм ад-дин Айюб

⁴⁷ Ibn Hajar al-'Asqaloniyy. 'Anba' al-g'umr bi 'anba' al-'umr. J.4. Al-majlis al-A'la li-sh-shuun al-islamiya, 1998. – B.395

⁴⁸ Badr ad-Din al-Ayniy. Aqd al-Jamon fi tarix ahl az-zamon. J.2. – Qohira: Daar al-kutub al-qavmiya, 2010. – B.207

⁴⁹ Abu Abd al-lah bin al-Hoj al-Molikiy. Al-Madhal ila tanmiya al-A'mol bitahsiyn an-niyat bat-tanbih ala ba'd al-bad'I bal-a'void. J.2. Al-Qahira. Maktaba dor at-turas. 2007. – B.17-23

⁵⁰ al-Maqriziy. As-Suluk fi ma'rifa davla al-muluk. J.4.– B.423,729

⁵¹ Ahmad 'Abd ar-Roziq. Al-Mar'a fi Misr al-mamlukiya. Qohira: al-hay'a al-misriya al-oma lil-kitob, 1999. – B.48

мақбараси бўлиб, 648/1250 йилда Ас-Солихийа мадрасаси ёнида рафиқаси Шажара ад-Дурр томонидан ан-Нуҳхасийн (Ал-Муизз ад-Дин Ал-Фотимий) кўчасида барпо этилган. У Қоҳиранинг Ал-Халифа кўчасида, Аҳмад ибн Тўлун масжиди майдонида жойлашган. Шажара ад-Дурр ҳам 656/1258 йилда вафот этганида шу ерга дафн этилган. Султон ан-Носир Муҳаммад ибн Қаловуннинг рафиқаси Ал-Хунд Тўғой ал-Кубра 749 /1348 йилда Амир Тоштемир ас-Сокий ерларида хонақоҳ ташкил этган бўлиб, у вақф маблағлари ҳисобидан қурилган. Султон ан-Носир Муҳаммад ибн Қаловуннинг қизи Темур ал-Ҳижазийа Боб ал-Вазир кўчасида ал-Ҳижазийа мадрасасини қуриб, унга китоб жавони, минбар қўйган. Шунингдек, у жума куни хитоб қилиш учун минбар қўйдириб, ичкарасига гумбаз қурдирган бўлиб, у ерга ўзи дафн этилган. Мадраса ёнида у мусулмон етим болалар ва таълим изловчилар учун у ерда яшаб, ўқишга мўлжаллаб хоналар қурдирган⁵². Султон Ан-Носир Муҳаммад ибн Қаловуннинг мураббияси Ас-Саййида Хадақ 737/1336 йилда масжид қурдирган.

Юқорида шаҳарлардаги аёллар ва уларнинг жамоат ҳаётидаги улуши ҳақида айтиб ўтилди. Қишлоқ ҳаётига келсак, бу мамлуклар даврида қийин бўлган Уларнинг ҳаёт тарзи машаққатли бўлиб, эрини ишларига қарашган. У дарёдан ёки оқимдан ичимлик суви олиши, у билан кийимларни ювиши, уйга ичимлик суви олиб келиши керак. Бунга қўшимча равишда, болаларини эмизиши, эри ва оиласи учун овқат тайёрлаши, нон, фул таоми ва байсар⁵³ пишириши керак эди⁵⁴. Мисрдаги мамлуклар жамиятдаги аёллар ўзларининг мавжудлигини, бу жамиятдаги ўринларини диний ва хайрия муассасаларини барпо этиш орқали намойиш этганлар.

Мамлуклар ўз аёлларини шарафлаб, уларга миннатдорлик туйғуси билан қарашган, бу уларга берилган номларда ҳам кўринади. Масалан: “بركة الدولة” – “барака ад-Давла” – давлатнинг баракаси, “بركة المملوك” – “барака ал-мамлук” – мамлукнинг баракаси, “بركة السلاطين” – “барака ас-салаатийн” – султонлар баракаси, “جلال النساء” – “жалал ан-ниса” – аёллар кўрки, улуғворлиги, “الجهة الكريمة” – “ал-жиха ал-қарийма” – раҳмдил томони, “الجهة” – “хонд”, “الشريفة” – “ал-жиха аш-шарийфа” – олижаноб томони, “خاتون” – “Хотун” – “хотин”, “خوند” – “Хунд” (хотин), “الجليلة” – “ал-Жалила” – буюк, кўркем, “الدار” – “ад-даар” – “уй”, “الستارة” – “ас-Ситара” – “пана жой”, “سليمة ملوك والسلاطين” – “Салийла мулук ва ас-салатийн” – Султон насл-насабини давом эттирувчи, “غسن الإسلام” – “Ғусн ал-ислам” – “исломнинг шоҳи”, “فروع” – “ал-шаджа аз-закия” – “гўзал дарахтнинг новдаси”, “القوة عين الملوك” – “Қувва айн ал-мулук ва ас-салатийн” – “султон ва подшоҳларнинг кўз қуввати” – каби номлар билан аташган. Бу исмларни султонларнинг қизлари, хотинлари ва сингиллари билан ёзишмаларида ҳам кўриш мумкин.

Бу асрда аёллар масаласи мураккаб ва нозик мавзулардан саналади. Айниқса, Шарқда аёлларнинг оилавий, ижтимоий ва маиший ҳаётига тегишли бўлган ҳаёт тарзи шарқий урф одатлар билан чамбарчас боғлиқдир.

Энг қизиғи, зикр этилган аёлларнинг барчаси этник жиҳатдан келиб чиқиши туркий бўлгани сабабли, улар жамиятда туркий анъаналарнинг узоқ вақт сақланиб қолишига катта ҳисса қўшганлар.

Демак, кўпгина жориялар, гўзал ва оқиллиги билан малика даражасигача кўтарилиб, ширин муомаласи, жозибаторлиги билан Мисрдаги барча амирларни мафтун этиб, ўзига бўйсундира олган.

⁵² <http://www.shbabmisr.com/mt~132888>

⁵³ Ful arablarning loviyadan pishiradigan taomi Yusuf bin Muhammad bin Abd al-Javvad bin Ash-Sharfiniy. Hazzu al-Qahuf fi sharh qasiyd Abi Shodif. – Buloq, 1890 – B.54

⁵⁴ Yusuf bin Muhammad bin Abd al-Javvad bin Ash-Sharfiniy. Hazzu al-Qahuf fi sharh qasiyd Abi Shodif. – Buloq, 1890 – B.54

